

תוכן עניינים

ז	שלמי תודה
1	מבוא
5	1. שיח המשבר ביצירת הרמב"ם: מגמות פרשניות
22	2. על מבנה הספר
27	פרק א: "עת לעשות לה": גלגוליה של הצהרה
27	1. ההיגד כשוועה וכזימון: תהילים קיט
30	2. מפנה פרשני: "הפרו!" בספרות חז"ל
34	3. "כותבי הלכות שורפי תורה": הפרה וכתובה
	4. "עת סכנה היא ואין למדין ממנה": מופעים אחדים בין
36	המאה העשירית למאה השתיים-עשרה
40	5. אזכורי "עת לעשות" בתשובות הרמב"ם ובפירושו למשנה
49	חלק ראשון
51	פרק ב: על תפקודה של ההלכה ומבנה המסורת במשנה תורה
52	1. נדבכי השיח ההלכתי
63	2. איום המחלוקת
85	3. תפקודו של בית הדין בהאחדת ההלכה
104	4. אחרותה של ההלכה לשיטת הרמב"ם
106	פרק ג: משבר ההלכה במשנה תורה
107	1. עיצוב המשבר בהקדמת משנה תורה
139	2. הפרת התורה וסמכותו של משנה תורה

147 מעֵבֶר: מסורת, תקליד וקיאס בספר הכוזרי לר' יהודה הלוי

155 חלק שני

פרק ד: עיון בתפקוד המונח "תקליד" במורה הנבוכים

157 ובמקורותיו ההגותיים

164 1. תקליד: כפילות עקרונית

170 2. תקליד והנחות היסוד של המתכלמון

174 3. מתיחת יריעת התקליד על ידי אלע'זאלי

176 4. אף המתכלמון הם מקלדון: ביקורת הכלאם של אלע'זאלי

180 5. אלע'זאלי וביקורת הפלאספה

180 6. "אפילו על הפילוסופים": תקליד בחוגי הפלאספה על פי

186 מורה הנבוכים

193 פרק ה: משבר הסוד: עיצובו במורה הנבוכים ומקורותיו ההגותיים

199 1. סתר ומשבר בדברי אבו עלי אלחסיין אבן סינא

207 2. המודל האפיסטולרי של גילוי הסודות בחיבור גומחת האורות

207 לאבו חאמד אלע'זאלי

212 3. זיקת האיגרת אל התלמיד ופתיחת מורה הנבוכים להקדמת

212 גומחת האורות

219 4. משבר הסוד: מורה הנבוכים וזיקתו לחתימת רסאלה פי

219 אחואל אלנפס

234 5. "אלא שהסתמכתי על שתי הנחות": על הממד הטרנסגרסיבי

234 בשתי ההנחות בהקדמת מורה הנבוכים

237 6. סתרי תורה בעקבות הרמב"ם

241 סוף דבר

248 ביבליוגרפיה

248 ספרי מקור

257 ספרות מחקר

297 מפתח

מבוא

עת לעשות לה' הפרו תורתך באורו לולי חִבְרוּ האמתי כבר היתה התורה האמתית מופרֶת בידיעות מזוהמות ובהאמנת ענינים גשמיים באל ית' וברוחניים.¹

במילים הללו, כהצלתה של תורה, תיאר משה נרבוני את מעשהו של הרמב"ם בכתבו את מורה הנבוכים. באורח דומה תיאר הרמב"ן, שיחסו לרמב"ם ידוע במורכבותו, את מחבר משנה תורה כמי שבמעשיו "בית תלמודנו השמש שממת עולם יקומם בכל גלות החל הזה בספרד ובארץ המערב ואל המזרח ואל הצבי היה מושיע ורב".² כמוקדם של הדברים הקצוצרים, אשר רבים כמותם, ניצבים אזכורו של משבר אשר הביא את הרמב"ם להידרש לכתיבת חיבוריו וההתגברות על המשבר כהישג הכביר שלהם. רעיון זה עתיד ללוות את התקבלות חיבוריו של הרמב"ם לאורך מאות שנים, בדברי השבח, בדברי ההתנצלות ולפעמים אף במסגרת דברי הגנאי שנאמרו עליהם. עם זאת, ההתמודדות עם המשבר וההתגברות עליו אינן אפיון המופיע רק לאחר הולדת החיבורים ובעקבותם, אלא בהם ממש. למעשה, כפי שיתברר לאורך ספר זה, סוגיית המשבר ניצבת כנקודה הארכימדית שדרכה ביקש הרמב"ם להניף את חיבוריו לרום המעמד התרבותי שקיווה לזכותם בו.

הטענה הניצבת ביסוד ספרי היא כי ההצהרה על משבר והפיתוחים הנרטיביים שנקשרו בה, או בלשון שבה אנקוט בחיבור – שיח המשבר, אפשרו לרמב"ם להביא את שני חיבוריו לרגע מתוח מאוד, שבו מחד גיסא מוצהרת בהם דבקות במסורת – במסורת ההלכתית מכאן ובמסורת הסוד היהודית מכאן – ומאידך גיסא נקבע בהם במוצהר מהלך של שינוי עומק הכרוך בעצם כתיבתם. אלה הם רגעים שבהם מוצגת שבירתה של המסורת כנאמנות לה מחמת שעת החירום. לא הפרת תורה רגעית שנועדה לשמרה, אלא התמרתה הרדיקלית לשם הצלתה.

1 נרבוני, ביאור מורה הנבוכים, עמ' ב.

2 רמב"ן, כתבי, א, עמ' שלח.

אחד הניסוחים המובהקים להיתלות במשבר כחלק מכינון המפנה, שהוא בסיסו של הניתוח בספרי, טמון בהיגד שבמזמור קיט בתהילים: "עת לעשות לה' הפרו תורתך", אשר זכה במסורת הרבנית לפירוש פורץ דרך. פירוש זה, עוד נראה, הונח ביסוד שני חיבוריו הנודעים של הרמב"ם: באופן מוצהר במורה הנבוכים, ובאופן מובלע ומעודן, אך יסודי לא פחות, במשנה תורה. עד כה זכה הפירוש, כמו גם טיב השימוש של הרמב"ם בו, אך לתשומת לב מועטה מבחינת הבנת עבודתו הפרדיגמטית ומבחינת בירור נתיבי גלגוליו.

מנקודת המבט של ראשית המאה העשרים ואחת, כ־800 שנים לאחר היכתכם של מורה הנבוכים ומשנה תורה, ניכר כי אין כמעט בקנון היהודי מחבר שהותיר חותם, במובנו כיוקרה תרבותית ומשקע אידיאולוגי, עז יותר מן הרמב"ם. חיבוריו נעשו לאבן יסוד בתולדות הספר היהודי ולבעלי תפקיד מפתח בתרבות הלימוד היהודית, ושמר צבר "הון תרבותי" אשר אין שני לו. בתהליך שהחל כבר בימי חייו, ואשר הושלם דורות אחדים לאחר מותו, הוכרו חיבוריו כקלאסיקות תרבותיות, ונשאו תפקיד מעצב ששמור היה לפנייהם רק לחיבורים מן העת העתיקה.³

בהינתן עוצמתם והתפקיד התרבותי שמילאו משך דורות, נדמה כי השאלה על אופן קניית מעמדם של החיבורים מתבקשת מאליה. אולם ניסיון לבחון את האופן שבו קנו חיבוריו של הרמב"ם מעמד זה דומה במקרים רבים לניסיון להישיר מבט אל השמש. על אף האור העז, מקורו של האור מסמא את העין. קשה להבין את אופי פעולת החיבורים ביחס לשאלה הנדונה, ואת המהלכים אשר נקט הרמב"ם בעיצובם, וזאת דווקא כאשר ניגשים לכל אחד מהם ישירות, ובנפרד. במילים אחרות, דווקא משום שנדמה כי הרמב"ם וחיבוריו היו כביכול "מאז ומעולם" – מכוח הישגם ההגותי, כל אחד בתחומו – בעלי מעמד נישא, דבר מה עקרוני אינו נשאל לגביהם. באופן מסקרן, יצירות הרמב"ם עצמן הן אפוא המשוכה הגבוהה ביותר בפני הבנה נאותה של שאלת קניית מעמדן, וזאת משום שסמכותו המוחלטת של הרמב"ם בתארו את הנסיבות שהביאו לכתיבתן מצטיירת בהן כברורה מאליה, ובכך מסווה דינמיקה סבוכה וקונפליקטואלית הכרוכה בשאיפתו לסמכות ובקנייתה. בפרקיו של ספר זה אעייך בתמונת המסורת, או מוטב לומר, בתמונת המסורת הטרומ־משבריות של ההלכה ושל סתרי התורה שאותן מתאר הרמב"ם, באופן שבו תיאר את משברם, ובאמצעים שבהם ביקש לנקוט כדי לתת מענה לשבר זה. כל זאת כדי לאתר את התפקיד המבני ששמור היה לשיח המשבר בהגותו. אשאל מדוע הציב הרמב"ם את

3 לדיון נרחב ראו טברסקי, לדמותו, וכן ראו דיון עדכני בדיימונד, עיצובו של קנון, עמ'

הצהרותיו על המשבר בהקדמותיהם של חיבוריו ובפרקי מפתח בתוכם, ואראה כי המפתח להבנה מצוי בהבנת טיב ההתערבות שאותו מבקש לערוך הרמב"ם בזירה הקנונית היהודית. כפי שיתברר, אין לראות בהיגדיו על אודות המשבר תיאור מהימן יותר או פחות של עתו, אלא "מהלך" בזירה טעונה. על כך יש לשאול, מדוע ראה הרמב"ם להידרש למהלך האמור, לפרוש את ההנחות הגלומות בו, את התכליות שלשמן נערך ואת האופנים השונים שבהם הוא בא לידי ביטוי. הידרשויותיו של הרמב"ם לשיח המשבר לאורך יצירתו אינן רק עניין חוץ-טקסטואלי – נסיבות היצוניות או לכל הפחות מבע של שכנוע עצמי עמוק – שמצא את דרכו אל הטקסט באופן מקרי, אלא הן מכשיר התערבות במבנה הקנון ובתפיסת המסורת, המבקש לעצבם מחדש: הן לעצב עבור המעיינים בחיבור תפיסה מסוימת של העבר והן ליצור תושבת להתקבלותו של החיבור בעתיד.

על מנת לצאת לדרכי בספר זה, אבקש להשתחרר מן הנטייה לאמץ את טיעוניו של הרמב"ם כתעודה היסטורית על אודות צוק העתים בימיו, או כמבע של תפיסתו ההיסטוריוסופית אשר בעטיה הוכרע לכתוב את חיבוריו. גישה זו, שאפיינה אף את הזהירים והחשובים בחוקרי הרמב"ם, מצטרפת למגמה כללית בחקר היהדות הנוטה להסביר את מפעליה התרבותיים החשובים כפועל יוצא של שבר ומשבר, אם הצהירו כך ואם לא הצהירו כך מחברי ועורכי המפעלים הללו. מצד אחר, אבקש להיזהר מן הנטייה להתייחס לטיעון המשבר בביטול, כבדיה של חוקרים או כמליצה ריקה הנקוטה בידם של מחברים בשולי חיבוריהם. תחת זאת, אעיין בזהירות באופן שבו עיצב הרמב"ם טיעון זה בשכבות ובזירות שונות בחיבוריו, ובשאלה כיצד היה תנאי לחיבורים שעל חריגותם הצהיר הרמב"ם: לגבי משנה תורה טען כי "לא קדמני אדם אַחַר רבנו הקדוש וסיעתו הקדושה", והרמב"ם ההין לכתבו אף בלא סיעה קדושה כלל; לגבי מורה הנבוכים קבע כי לא נכתב כמותו "ספר באומה בימי הגלות האלה".

מבחינה מתודית, אדרש בניתוחי לדרכים שבהן ביקש הרמב"ם בחיבוריו להבנות את "שיח המשבר" כחלק מן העיצוב של תמונת המסורת, ואסביר את התכליות שלשמן נקט בהבניית שיח זה. בצירוף "הבניית שיח" כוונתי היא ליצירת מערכת היגדים המיועדת לכוון את טיב השאלות שישאלו בסוגיה, או בצרור סוגיות הקשורות אהרדי; לזמן שאלות מסוימות לדיון ולדחות שאלות אחרות; להסדיר את אוצר המילים והמוטיבים, מן המסורת ומחוצה לה, שבהם יעשה שימוש לשם הדיון בסוגיה; להעמיד מערך הסברי שבאמצעותו תזכה הסוגיה להבהרה; להעניק לגיטימציה למהלכים מסוימים ולהעמיד מהלכים אחרים באור שלילי. עיצוב ה"שיח" אינו אפוא רק העמדת טיעון זה או אחר המופיע במסגרת הסברית קיימת. במקום זאת, הוא כרוך בהבניה ובארגון

מחודשים של מכלול סוגיות הגורמים לנמעני השיח להבינן באופן ייחודי. הוא מעניק פרספקטיבה – ברמת המאקרו – למערך מורכב של תופעות, אירועים או רעיונות.

הרמב"ם, כמובן, לא המציא את שיח המשבר בתרבות היהודית ולא היה הראשון לנקוט בו, אך הוא הציבו במובהק ביסוד חיבוריו, וכפי שנראה, אף הטילו לאחור וביקש להבין דרכו, או אולי מוטב לומר, להבנות דרכו, את הבנתם של חיבורי מפתח כמשנה וכתלמודים, כמו גם תהליכים הרי גורל שהביאו לאובדן של מסורות. להצבה זו, הזוכה לאחד ממבעיה המובהקים ביותר באופן שבו נדרש הרמב"ם למדרש הפסוק "עת לעשות לה' הפרו תורתך", הדים נרחבים אף בהמשכם של ימי הביניים, ואפשר שאף הרבה מעבר לכך.

בכל הנוגע למגמות מחקריות בנות זמננו, אני מבקש לצרף ספר זה לשני זרמים חשובים בחקר הרמב"ם, ובמידה רבה, לשלבם בתוכו. האחד, אשר עוסק בעיקרו במורה הנבוכים, ביקש לטעת את הרמב"ם בעולמו ובספרייתו רבת האנפין, המשתרעת על ענפי ידע מרובים ומתגוננת בגוני השיח השונים של התרבות האסלאמית בת זמנו. חוקרים שאימצו מגמה זו ביקשו להראות את ערנותו המתמדת של הרמב"ם לסוגיות שהעמידה מסורת המחשבה היוונית, האריסטוטלית, כמו גם הנאופלטונית, בעיבודיהן ללשון הערבית ובשינויי הדגש שנערכו במרחב האסלאמי. מקורותיו של הרמב"ם זהו ויש שאף שוחזרו. בני שיחו נקראו שוב לומר את דברם. מרחב הגותי אדיר ממדים זה, שאליו נחשף הרמב"ם, קרא לו לבחינה מחודשת של תופעות, סוגיות ומונחי יסוד של התרבות היהודית, ולנסח מענים אשר, כפי שהראה המחקר, אימצו לעתים אחדות מן הפרדיגמות המקובלות בשיח הערבי בן זמנו, ולעתים אתגרו אותן.

מוקדו של הזרם המחקרי השני הוא בבחינה מדוקדקת של האופן שבו נטועה הכתיבה המימונית בספרות היהודית שקדמה לו. עיקר המחקר בזירה זו נעשה סביב החיבור ההלכתי הגדול, משנה תורה, וכן פנה, למרבה הצער לעתים רחוקות מדי, לספר המצוות ולפירוש המשנה. במחקרים אלו ניסו ומנסים חוקרים להתיר את האופן שבו פתוכים בכתביו ההלכתיים של הרמב"ם המקורות והמקורות יחדיו, להבין מהי שיטת רבנו, היכן מונחים חידושו, כיצד הם מובלעים, כמה הם נבדלים מן המוצע במקורות, אילו חללים פרשניים הם מבקשים למלא ואילו חללים פרשניים הם סייעו ליצור.

חיבורם של שני הזרמים גם יחד וחילוף המחקר מעמדה בינארית של "או זה או זה" – משימה אשר נטלו על עצמם חוקרים בעשורים האחרונים – פקחו את עיניי למגוון הצורות שבהן ניהל וניתב הרמב"ם בכלל יצירתו, העברית והערבית, את המגע בין השיח הערבי לבין מרחבי השיח היהודיים. הוא עשה זאת במקרים רבים על ידי קריאה דקה של המקורות הקנוניים היהודיים ונטיעת החידוש,

אם בפתרונה של שאלה ואם בעצם העלאת השאלה, בין קפליהם. שילובם של הזרמים מזמן אפשרויות חדשות בחקר הרמב"ם, ודרך העיון בכתביו, אף עשוי להוליך להבנה נאותה יותר של שילוב השיח הערבי במקורות היהודיים הבתר-מימוניים. מן הצד האחד, חוקרת או חוקר הניגשים בזמן הזה לברר את מכלול הזיקות המתקיימות בין כתבי הרמב"ם לבין ההגות הערבית בת זמנו אינם מביטים עוד בחשדנות – כפי שעשו חלק מקודמיהם, בפרט בתחום חקר ההלכה – בחוב שחב הרמב"ם להגות המדינית, המשפטית והתיאולוגית האסלאמית. תחת זאת, המחקר מבקש לברר כיצד התייצב הרמב"ם נוכח מסורות אלו, וכיצד חידש אף ביחס אליהן. מן הצד האחר, חוקרים אשר מתמקדים באופנים שבהם משתלב הרמב"ם בנוף ההגותי במרחב האסלאמי בימי הביניים ערים לכך שלא די באיתור בני שיחו האסלאמים, וזאת מאחר שהשיח הערבי לא נותר בהגותו כפי שהיה, אלא השתנה במגע עם המקורות היהודיים, שובץ בזיקה לדיונים ולסוגיות מסורתיות, נרתם לחזונו ההגותי של הרמב"ם ואורגן מחדש. קיצורו של דבר, נתגבשה סוף סוף במחקר הסכמה כי התיוג הרטורי, הטעון מבחינה אידיאולוגית, של רעיון, ולא כל שכן של הוגה, כיהודי או כאסלאמי מציב בפנינו דיכטומיה שגויה מעיקרה, שאינה נאמנה כלל לזירה התרבותית הנדונה, ונובעת תחת זאת משיקולים זהותיים ותיאולוגיים בני זמננו, אשר בסופו של יום אינם מאפשרים לנו הערכה נאותה ומבט צלול בנוף ההגותי בימי הביניים.

מחקר הרמב"ם, שתועפותיו ממלאות ספרייה, לא היה חירש לטיעון המשבר של הרמב"ם. ההפך הוא הנכון: על דברי הרמב"ם על משבר שהכה בעתו התנהל דיון ער ונרגש, שהיה ועודנו חדור דריכות ועניין גדול. על אף השפע המחקרי שעמד לרשותי, בכל זאת היה עליי לפלס את דרכי בספר זה, וזאת בעיקר כי בסוגיית המשבר יש בין הקריאות והפירושים שניתנו עד היום מגמות אשר נהיו זה כבר, לדעת רוב רובם של החוקרים והמעיינים, אמיתות גמורות, הבאות כביכול עם כתבי הרמב"ם עצמם.

1. שיח המשבר ביצירת הרמב"ם: מגמות פרשניות

טרם ניכנס לעובי הקורה, נדון קצרות בשתי המגמות שדרכן התעצבו הקריאות הרווחות בהצהרות המשבר של הרמב"ם: זו הרואה במשבר עובדה היסטורית מסוימת אשר עליה דיווח הרמב"ם ואשר על פיה הוכרח לפעול, וזו הרואה במשבר היטל של תפיסה היסטורית שהכחה שורשים בעומק אישיותו של הרמב"ם ושהייתה מניע מרכזי בפעילותו. שתי הגישות הללו גם יחד מתייחסות להופעתן של ההצהרות על המשבר בחיבורי הרמב"ם עצמם כעניין מקרי, אשר